

Негодяєва С.А. Дитячі візії казкового епосу: на допомогу вчителю-словеснику // *Materiały VII Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Nauka i inowacja – 2011» Volume 10 Filologiczne nauki. Politologia.: Przemysł. – Nauka i studia.* – Str. 61 – 68.

Филологические науки/8. Родной язык и литература

К.філол.н. Негодяєва С.А.

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

Дитячі візії казкового епосу:

на допомогу вчителю-словеснику

Життя людини в будь-якому суспільстві залежить від певного загальноприйнятого, традиційно встановленого порядку. Такий уклад формується протягом усього історичного розвитку народу. У сучасний період глобалізації ситуація в Україні перебуває в стані духовної та економічної кризи, яка провокує думку про нерівномірність розвитку різних регіонів країни. Саме в цей період усна нематеріальна традиційна культура відіграє вирішальну роль у збереженні мови, духовності, національної самобутності. Також фольклорні елементи – це універсальні позачасові інтертекстні категорії, що актуалізують різні потенціали людської природи, дають змогу побачити джерела будь-якого художнього твору на рівні апеляції до традиційних міфологічних схем і моделей. Значення усної народної творчості у світогляді народу багатоаспектне й невичерпне. Давні люди, спостерігаючи за навколишнім світом, намагалися пояснити його в художніх образах, картинах, виводили аксіоми буття. І не рахуватися з усталеними в народі уявленнями про Всесвітній устрій, про загальні правила людського існування не можливо, тому й немає в фольклорі остаточно завершених творів.

Казковий епос з давніх часів є невід'ємною часткою дитячого читання й одночасно одним із джерел, що збагачує дитячу літературу, це народне,

колективне, непрофесійне мистецтво слова, яке твориться за особливими специфічними законами усної передачі від покоління до покоління.

Дитячі візії та емоційна природа молодших школярів породжують відмінне від дорослих сприйняття художнього образу, – саме дослідженню дитячої рецепції фольклорних кодів під час знайомства з казковим епосом і присвячена наша розвідка. Сподіваємось, що вона стане в пригоді вчителям-словесникам, студентам-філологам, батькам у системі підготовки до аналізу казки як особливого жанру дитячої художньої прози.

Незважаючи на відсутність жанрової єдності казки, сучасні науковці виокремлюють умовні групи казок: за семантикою – чарівні (фантастичні), побутові (новелістичні) та казки про тварин; за характером головного конфлікту – дидактичні, родинно-побутові, гумористичні, сатиричні; а за структурою – кумулятивні, авантюрні, легендарні, анекдотичні, сатиричні, гумористичні тощо. Крім наведених вище класифікацій казок, існують інші класифікації. Наприклад, відомий учений В. Пропп виділяв: чарівні казки (причому, не за означенням фантастичності, а за особливостями побудови), кумулятивні (або ланцюгоподібні, які в композиції повторюють певні функції), казки про тварин (часто діалогічні), побутові (або реалістичні – про чоловіків та жінок, наймитів, солдатів), небилиці (побрехеньки про неймовірне в реальному житті) та надокучливі (приповідки та потішки). Безперечно, будь-яка класифікація стверджує, що в основі казки – захоплююча розповідь про вигадані події і явища, які сприймаються й переживаються як реальні.

Найархаїчнішими різновидами народних казок є казки про тварин, побудовані на основі десакралізованої тотемічної моделі світу та анімізації («Солом'яний бичок», «Вовк, Собака і Кіт», «Котик і Півник», «Рукавичка», «Колобок» та інші). Ці казки здебільшого розраховані на формування логічного й аналітичного мислення дитини, її морально-етичних настанов, тому їх вивченню приділяють увагу в дошкільному та молодшому шкільному віці, бо вони виконують повчально-розважальну функцію.

Коло інтересів учнів середнього шкільного віку репрезентують соціально-побутові й фантастичні казки, ознаки яких іноді трансформуються в одній оповіді, як, наприклад у казках «Івасик-Телесик», «Яйце-райце», «Казка про Івана-царевича», «Чарівний перстень», «Летючий корабель», «Іван і піп», «Язиката Хвеська», «Правда і Кривда», «Чарівна палиця» тощо.

Соціально-побутові казки за темою провідного конфлікту поділяються на: про багатих і бідних, антипанські, антицарські, антипопівські, антирелігійні. Конфлікт у цих казках виникає у сфері побутових або соціальних відносин між добротворцями і злотворцями, які у стародавніх казках втілюються в образах Долі, Недолі, Щастя, Злиднів тощо, а в побутових оповіданнях – представників роду, сім'ї (чоловіка і жінки, розумних та дужих братів), у казках соціальних – в образах трудящого люду і пригноблювачів (царів, панів тощо). Багатство тематики та проблематики соціально-побутових казок зумовлює певні труднощі класифікації. Л.Дунаєвська, наприклад, виділяє чотири групи соціально-побутових казок:

1) дидактичні, «в яких відображені уявлення... селянина про його залежність від Долі, Щастя, Злиднів, від якихось надприродних сил»;

2) сімейно-антагоністичні, «про старшого та молодшого братів, деякі реалістичні казки про пасербицю та бабину дочку»;

3) гумористичні, про дурнів, ледарів, брехунів, п'яниць, шахраїв, витівки солдат та ін.;

4) сатиричні – «казки про боротьбу двох антагоністичних соціальних сил». Такий поділ також не можна вважати остаточним, тому часто соціально-побутові казки ділять на тематичні цикли на основі спільності конфлікту чи сюжету, що об'єднуються спільним головним персонажем.

До дидактичної соціально-побутової казки можна віднести казку «Красний Іванко і заляте місто». Розпочинається казка традиційним зачином-формулою: «Жила, де не жила, одна жінка, що одного разу без нікого подалася в місто — до самої столиці». Долю її ще ненародженого хлопця спровокувала випадкова зустріч з невідомим подорожнім (чортом), яка погодилась віддати

йому за родинний достаток і багатство «те, про що вона не знала» (сина в утробі). У визначений час (через 20 років) Іванко за роком долі вимушений був покинути мати й потрапити до заклятого міста Проїма. Головною рятівницею від закляття була настанова Діда-всевіда: мовчати на будь-які провокації щезників. Тричі до схід сонця вони випробували хлопця: руйнували домівку, відносили й прикутували до чортівської гори, катували, але жодного разу Іван не промовив ні слова. З кожним випробуванням поступово знімалося й закляття з міста та чорної панночки-цариці, спадкоємиці багатого престолу. Кінцівка казки передбачувана – «Іван на те погодився, і молодим справили таке весілля, що кращого і більшого, напевно, ніхто у світі не бачив. Потому привезли Іванову маму й жили собі щасливо. Либонь, живуть і нині, коли їм судилося».

Тема споконвічної мудрості втілена в сатиричній сімейно-антагоністичній соціально-побутовій казці «Мудра дівчина». На основі майнової нерівності двох братів виникає родинний конфлікт, який доповнюється загальнолюдським фактором. Бідний брат – добрий, щирий, чесно відпрацьовує братову корову. На противагу йому багач зображається злим, заздрісним, жорстоким. Він, дізнавшись про те, що той розбагатів, заздрить йому, намагаючись відібрати назад «відпрацьоване майно».

Конфлікт між бідним і багатим братами береться розв'язати «добрий» пан: корова достанеться найкмітливішому. Оповідач дотепно вводить до казки загадку – «Що в світі є ситніш, прудкіш, миліш над усе?». Відповіді братів типізовані: багатого – брехлива, улеслива й підлабузна («Ситніш, пане, над усе — ваші кабани, а прудкіш над усе — ваші хорти, а миліш над усе — гроші!»), бідного – правдива, відображає прагнення й життєві принципи кожного з них («нема ситнішого, як земля-мати: вона всіх годує й напуває,.. прудкіш, пане, над усе — думка, бо думкою враз куди хоч перелетиш,.. а миліш над усе — сон, бо хоч як добре та мило чоловікові, а все покидає, щоб заснути»).

Бідному брату допомагала відгадати загадки його донька Маруся, за що й на неї образився пан, проте, простій дівчині-селянці вдається відгадати усі загадки пихатого пана та виявити свою перевагу. Вона не лише розумна і

передбачлива, а й дотепна. Виконуючи панський наказ прибути «ні пішки, ні верхи; ні одітій, ні голій; ні з подарунком, ні без подарунку» дівчина йде, ставши однією ногою на козу, вдягнена у рибальську сітку, дарує пташку, що вилітає з руки. Так вона виявляє свою винахідливість і перевагу перед паном, за що й була відпущена.

Гумористичним пафосом наділена оповідь «Як лисиця Івана-баштанника зробила царевичем». Тотемічний образ лисиці – уособлення хитруна, який віддячив Іванові за доброту (не вбив за пошкоджений урожай). Цей мандрівний образ (лисиці, kota) дуже часто трансформувався в літературних версіях про бідного парубка, який за щирість і безкорисливість отримав у свати таку тварину, одружився на царівні і отримав царство.

Тотемними тваринами в казці «Про бідного парубка і царівну» виступають врятовані від смерті бідним парубком собака, кіт й гадюка – персоніфіковані образи вірних і мудрих друзів, які пізніше врятували від тюрми й смерті родину бідняка.

Давня українська та перекладна церковно-християнська література теж відіграли значну роль у розширенні тематики народних соціально-побутових казок. У багатьох із цих творів відбився християнський погляд на світ, мораль, людські взаємини, крізь призму християнського світобачення осмислюються загальнолюдські істини; деякі з них містять біблійні вислови чи тлумачення християнських законів. Особливостями оповіді, побудовою сюжету, драматизмом, несподіваним завершенням ці твори близькі до притч. Так, казка «Про правду і кривду» відбиває не тільки біблійні настанови жити правдою по совісті, а й віддзеркалює «філософію» життя різних груп населення: заможного дядька, пана, попа, які пропагували краще жити неправдою й небожа-бідняка, що намагався жити правдою.

Більшість дослідників вбачають обов'язкову умову казки в тому, що торжествує добро та справедливість, а зло покаране. Хоч у трактуванні добра і зла простежується дохристиянський підхід: герой часто перемагає хитрістю чи обманом, і при цьому його дії не засуджуються. У сюжет цієї казки вплетений

мотив пізнання світу через лукавство: небіж, вирішивши повіситись, випадково став свідком розмови чотирьох чортів про їх бешкети. Дізнавшись неправдою про шляхи вирішення проблем людей, він спрямував свої сили на допомогу іншим: допоміг панові вгатити греблі і врятував від побиття селян, подарував городянам воду, вилікував королеву доньку. Стиль його життя довів: «...Що, дядьку: ти казав, що кривдою краще жити, ніж правдою: отже, ні! Ти тільки купець, а я король — правда кривду переважила!», а дядьків – «Неправдою світ перейдеш, та назад не вернешся».

Продовживши народно-епічну традицію, дидактична соціально-побутова казка увібрала елементи тваринного епосу. Провокативною в цьому аспекті є казка «Яйце-райце». Її оповідь презентує процес поступового стирання в фольклорній художній прозі впливу давніх культів. Тотемічні погляди збереглися лише у формі образів тварин-помічників. Сюжет казки динамічний, побудований на чітко побудованому діалозі Стрільця з представниками тваринного світу, ієрархія в якому будується на законах життєвої гармонії флори, фауни й людини. За місце під сонцем борються пташине (царжайворонок), комашине, мишине (цариця-миша) війська. Проте, мудрий і знесилений орел, якого хотів уцілити Стрелець, напросився відпочити та від'їстись у парубка, за що пообіцяв стати тому в пригоді.

Головний герой казки «Яйце-райце» вигодовує м'ясом пораненого орла, який згодом допомагає своєму рятівникові. Орел як представник небесної стихії постає посередником між світами – землею та небом. У слушний час орел поніс на собі Стрільця в пошуках яйця-райця (анімістичний предмет, який втілює антропоморфне уявлення-образ Долі-Щастя). За свою чуйність і безкорисливість, пройшовши багато доріг, парубок був нагороджений яцем-райцем батьками орла, але не зміг врятувати свого багатства: випадково розбив яйце, п'ючи воду з криниці по дорозі до дому. З яйця посипалася сила силенна скота, зібрати який допомогла Змія-мати, а за це випросила в чоловіка «те, що без нього стало дома» – народженого сина.

Дидактична настанова «стати такими, як батьки, кращі за батьків» утілена в образах дітей Стрільця й Змії-матері. Народна мораль казки вчить усепрощенню й миру серед спільноти. Зміючка-донька чаклунством і хитрощами допомагає зруйнувати закляття матері з молодого парубка. Але на будь-які чари завжди знайдеться чаклунство сильніше: поцілувавши дядькову дитину, хлопець забув свою рятувальницю, хоча раніше запрягся її взяти за дружину. На заміс шишок до весілля запросили і Змієву дочку, що зробила голубів з тіста, які, наче живі, нагадали Стрільцевому сину про обітницю.

Ця казка увібрала фантастичні та чарівні елементи є безперечним взірцем еволюції жанру, вона демонструє, як «у процесі функціонування і передачі у традиції казкового тексту відбувається постійне варіювання, міжжанрова та внутріжанрова дифузія, у результаті чого виникають нові тексти, що займають проміжне місце між фантастичною та побутовою казкою... При цьому окремі варіанти можуть наближатися до фантастичних, інші – до побутових казок» [4, с. 79].

На відміну від казок про тварин, соціально-побутових, чарівні казки характеризуються значно багатшою художньообразною структурою. У них діє більша кількість образних типів. Російський дослідник В. Пропп виділив сім основних типів персонажів: 1) герой; 2) суперник (той, проти кого бореться герой); 3) лжегерой (той, хто присвоює результат героя); 4) чудо-помічник (людина, тварина чи предмет); 5) дарувальник (той, хто дарує героєві чарівний предмет; може відноситись до категорії помічника); 6) об'єкт, якого шукає герой (жива істота чи предмет); 7) відправник (той, хто ставить умови, виряджає героя в дорогу; як правило, виконує епізодичну роль). Поряд з головними образами діє значна кількість персонажів для зв'язку дії — скаржники, наклепники, зрадники та інші.

Традиційним сюжетом для українського фольклору є мандрівний сюжет про трьох братів (двох розумних і одного дурня), яким треба обрати з трьох один правильний життєвий шлях. Промовистою в цьому ракурсі є казка «Про жар-птицю та Вовка», наділена елементами фантастики (чарівності).

Центральним мотивом казки є зображення подорожі, дороги її героями. Простір у казці плинний. Він, як і за уявленнями первісних людей, поділяється на світ «своїх» і «чужих», і відмежувати ці світи для майбуття – головна мета персонажів. Усе, що описано в ній, зображено як можливе, позачасове чи навіть як сучасне, що відбувається десь далеко («Було у одного царя...»), «панна, що живе за сім верст відсіль у дубовім гаю», «Привіз його вовк у великий ліс...», «місце, де три дороги сходяться в одну»).

За настановою батька брати обирають собі коней-супутників мандрів: обидва старші вибрали коней щонайкращих, а менший, дурень, узяв найпоганішого коня. Традиційно вони й обрали дорогу, залишивши молодшого без альтернативи: «старший поїхав по тій дорозі, що сам буде ситий, а кінь голодний; середульший по тій, що сам буде голодний, а кінь його ситий, а менший, дурень, — по тій, що вовк коня з'їсть».

Тотемічні погляди в цій казці відображені в образах незвичайних тварин, птахів. Вони також виступають захисниками та чарівними помічниками головного героя, який, у свою чергу, знають таємниці природи. Наприклад, образ Вовка-перевертня руйнує міф про лиху тварину. Сита тварина (бо з'їв коня) ніколи не заподіє людині зле, він віддячує дурню за його щирість і добро (заміняє друга-коня). У подібних образах відбиваються прадавні уявлення про посмертні перевтілення предків у тотемів. Чарівні тварини продовжують допомагати власникам і після своєї смерті. Своєрідні ланцюгові завдання, які вони виконують разом (вкрати злато-срібного коня, панну, жар-птицю) є художнім засобом звеличення сили героїв. Загалом ці випробування роблять казку жанром найзручнішим для пізнавання досвіду, проблем, ідеалів рідного народу.

Особливого значення мотив єдності землі й неба як спільної стихії набуває в образі жар-птиці, що є втіленням магичної сили й допомоги чарівного тотема. Цей птах поєднує елементи різних стихій – землі, повітря, вогню, сонця і здатен виконувати будь-які завдання, тому й стане порадником у майбутті молодшого брата.

Традиційним для казок такого типу є і використаний у творі мотив братовбивства («убили брата і покинули там, а коня, жар-птицю і красну дівичку узяли та й поїхали»), за що старші брати-зłodії обов'язково будуть покарані долею й прощені братом, якого мертвого повинна вилікувати лише «жива вода».

Казки іноді засуджували несправедливі закони та традиції давнини, наприклад, ця оповідь засуджує старовинний закон успадкування майна старшими братами, нікчемність молодшого, наділивши його природною красою, кмітливістю та щедрістю, що й допомагає йому в житті, і наприкінці він знаходить своє щастя: «Приїжджає додому, коли дивиться — стоїть перед гайком коляска; а в тій колясці запряжений його кінь, до половини золотий, до половини срібний. Як побачив його кінь той, так і кинувсь до нього, поволік з собою і коляску ту, а як побачила його жар-птиця у вікно, — так і пурхнула до нього: розбила й вікно, вилетіла та й сіла йому на плече. Коли це виходить і панна та з його братом, така заплакана, — їхати до вінця. Як угледіла ж вона дурня — зараз до нього так і кинулась...

Тоді дурень поїхав до вінця, повінчався з панною, братів простив, а вовкові зжарив цілого барана. От вам казка, а мені бубликів в'язка».

У цій казці виявляється неабиякий інтерес до чар, чарівних речей, чарівних персонажів, які набувають найширшого потрактування. Незвичайність є обов'язковим елементом цього жанрового різновиду, який можна назвати героїко-чарівним, бо в центрі зображення в ній знаходиться образ героя-богатиря. Героїзм обов'язковий для казок цього типу, оскільки вони виникли та розвинулись у передкняжий період слов'янської історії.

Засуджує несправедливу давню традицію виганяти з дому дочок з позашлюбними дітьми казка «Іван-вітер». Ставши богатирем, головний герой пішов боротися з чортами в пекло, і, поборовши їх, звільнив царство діда від лиха, а матері повернув усепрощення й повагу від батька за виховання онука.

В основу чарівної казки «Чому море солоне» покладена давня легенда про походження солі на землі. Особливістю цієї казки є використання чарівних

фетишів-чудо-предметів, наділених надприродними властивостями здобувати багатство, їжу. Багато речей, що отримує головний герой, приносять добробут та допомагають у різноманітних життєвих ситуаціях, карають за пихатість, ненажерливість, заздрість, крадіжки.

Сюжет казки побудовано на вічному родинному конфлікті бідного, працюючого діда та сварливої ненажерливої баби, яка вигнала свого чоловіка шукати змелене борошно. Мати вітрів та Дажбог допомагали дідові в пошуках достатку, щоб заслужити прихильність баби, даючи йому в допомогу клубочок, що вказує дорогу, пулярець (з якого гроші не вибувають). Проте гонор й пихатість баби призвів до лиха: на влаштованій бабою гулянці в подружжя заздрісний пан украв цей гаманець. І дід у пошуках грошей знову залишився напризволяще. Далі баба з дідом не змогли розпорядитись скатертиною-самобранкою, млинчиком, який молотив все: землі, скот, всякі меблі, харчі, корабель, море, моряків, сіль тощо. Багач знову його вкрав, проте не зміг зупинити млинчик, бо не знав чарівних слів. У морі пану й морякам прийшлося рятувати своє життя: «І вони той млинок у море бубух! І тим урятувалися. Але не сказали млинку, як зупинитися, і він під водою меле та й меле. І від того море солоне».

Трансформацією казки «Про дідову і бабину дочку» є казка «Золотий черевичок», сюжету якої розгортається навколо рослинного культу-світового дерева, що виростило на захист дідової дочки із зернятка, яке та успадкувала від матері. Верба та криниця стають оберегами для Ганни та карателями для ледачої й заздрісної бабиної дочки. Перша була нагороджена долею князівни за терплячість, працюватість, доброту, милосердя, всепрощення, їй у пору стали й золоті князівські черевички, а друга – залишилась ні з чим.

Отож, у казках і казкових жанрових модифікаціях християнські погляди, які часто з'являються на рівні морально-етичних оцінок, як перемога добра над злом, справедливості над несправедливістю, утверджуються найкращі людські чесноти: вірність, відданість, чесність, справедливість, людяність, працелюбство тощо. Упродовж тривалого розвитку казка увібрала в себе

елементи поглядів та уявлень народу на різні суспільні явища, зазнала впливів перекладної християнської та світської європейської літератур, відобразивши оригінальне народне світобачення, своєрідне ставлення до життя, розуміння моралі.

За словами В. Гнатюка, «...хто вміє читати казки, той знайде в них багато дуже старинних культурних пережитків. У них переховалися й останки міфів, і первісні погляди правні та воєнні, і погляди людей на природу та відносини до неї, і останки старинних уряджень публічних і приватних та інше. Для уважного історика культури представляють через те казки велику вартість, і він легко зможе відрізнити в них усі нарости та пізніші додатки... Ще вартніші казки повинні бути для історика літератури, який знайде в них найдавніші типи та форми оповідання, вислову та стилю і може слідити за відносинами казок до інших народних творів: міфів, байок, легенд, переказів, новел і приказок та до творів писаної літератури» [6, с. 79]. Тому, казки як жанр усної творчості залишаються невичерпним джерелом народної образності, символіки, поезики. Вони ще вичерпно не осмислені сучасною наукою. І це залишається актуальною проблемою сучасної фольклористики та суміжних з нею наук.

Література:

1. Антологія української народної творчості. Казки, легенди, перекази, оповідання. – К., 1989.
2. Бріцина О.Ю. Українська народна соціально-побутова казка. – К., 1989.
3. Грицай М., Бойко І. Українська народна поетична творчість. – К., 1983.
4. Дунаєвська Л.Ф. Українська народна казка. – К., 1987.
5. Дудіна Т., Корольчук А. Українська література: Посібник-хрестоматія. 5 клас. – К.: А.С.К., 2003.
6. Лановик З., Лановик М. Українська народна словесність. – Львів, 2000.